

TADEUSZ DZWONKOWSKI

**„PYTANIA TOPOGRAFICZNE TYCZĄCE
SIĘ X-TWA POZ.”**

W Archiwum Państwowym w Zielonej Górze przechowuje się kilka jednostek archiwalnych pochodzących z rodzowego archiwum Mielżyńskich z Chobienic. Wśród różnych druków i luźnych kartek zwraca uwagę niewielki rękopis sporządzony na dwóch kartach papieru listowego o formacie zbliżonym do A-4. Karty były specyficznie złożone, w sposób typowy dla wojskowych listów kurierskich przenoszonych w rękawach płaszcza. Zachował się również ślad po niewielkiej pieczęci lakowej, najprawdopodobniej odciskanej sygnetem.

Rękopis zatytułowany *Pytania topograficzne tyczące się X-twa Poz.* jest instrukcją dla zwiadowcy organizacji planującej zbrojne powstanie na ziemiach polskich w końcu lat trzydziestych XIX wieku. Tekst był formułowany przez osobę doskonale znającą ówczesne arkaana sztuki wojennej oraz posiadającą dużą wiedzę geograficzną o Wielkopolsce.

Autor tego listu nie jest znany. Należy przypuszczać, że napisał go ktoś z kręgu znajomych jednego z braci Mielżyńskich: Józefa Stanisława Seweryna lub Macieja Józefa Franciszka. Mógł być napisany także przez Józefa S. S. Mielżyńskiego. Wiadomo o nim, że brał udział w powstaniu listopadowym. Długo pozostawał poza Wielkopolską i w 1836 roku wstąpił do Towarzystwa Demokratycznego Polskiego. Pozostawał w bliskich kontaktach z Ludwikiem Mierosławskim. To Mierosławski u progu lat czterdziestych XIX wieku opracowywał plany powstania zbrojnego. Już w połowie 1839 w TDP utworzono specjalną komisję, która zajęła się organizowaniem wywiadu i gromadzeniem wiadomości o możliwościach działań zbrojnych¹.

Powyższą tezę dotyczącą autorstwa uprawdopodobnia fakt, że w końcu lat trzydziestych XIX wieku Józef Mielżyński ukrywał się na terenie Niemiec. W 1840 roku kilka miesięcy spędził w Brukseli. Dopiero w 1842 roku, za wstawiennictwem Radziwiłła, wrócił do Wielkiego Księstwa Poznańskiego.

¹ Zob. M. Ż y c h o w s k i, *Ludwik Mierosławski 1814-1887*, Warszawa 1963; M. A n u s i e w i c z, *Koncepcje wojny partyzanckiej w latach trzydziestych XIX wieku*, „Studia i materiały do historii wojskowości”, R. 1967, s. 205-219.

Brat Józefa, Maciej J. F. Mielżyński, także brał udział w powstaniu listopadowym, jednak po powrocie z emigracji kupił majątek w Chobienicach. Tam też, jak należy przypuszczać, znalazł się wspomniany rękopis.

W celu pełnej prezentacji *Pytań...* zachowano wierną pisownię manuskryptu, łącznie ze stosowanymi przez autora zasadami interpunkcji i formami gramatycznymi. Wyjaśniono niektóre nazwy miejscowe, mogące obecnie stwarzać trudności z identyfikacją.

Pytania topograficzne dotyczące się X-twa Poz.

Wewnętrzna siła Polski ma dwie główne podpory, Polesie i Karpaty, połączone parnymi okręgami kraju, na naturze jego budowy opartymi. Jednym z tych okręgów jest, systemat Warty, zawarty granicami X-twa Pozn., dalej Wisłą w górę do Służewa², p. Brześć Kuj.-ski, do Koła nad Wartą w górę tej rzeki, p. Krzepin³ do granicy Szlązka.

Ogólne uwagi

1. Na tej przestrzeni, gdzie stoją załogi (pruskie i moskiewskie) jak są silne z jakiej broni złożone z jakich ludzi, w jakiej gotowości, jaki ich stan moralny i materialny, gdzie mają swe kassy - magazyny - amunicye - zkad i w jakich czasach dostają rekrutów, czy się zgromadzają, kiedy i gdzie, jak się często zmieniają - komenda dział i landwerowe⁴ jak się zbierają?

2. Mając wzgląd na załogi, w których punktach z powodu ich miejscowości, powstanie rozpocząć należy?

3. W jakim czasie są składane podatki, wiele na powiat wynoszą - jak długo w kasach powiatowych zostają - kiedy są odesłane do stolicy?

4. W jakie epoki następuje rekrut, czy ten nie wznieca jakowych oporów, ucieczek młodzieży - z powiatowych miast czy każdy oddział odbiera swoje przeznaczenie czyli te oddziały są jeszcze gdzie razem gromadzone od kogo zależy przeznaczenie do pułków?

5. Gdzie są jeszcze klasztory - gdzie i kiedy odbywają się znakomite odpusty - czy nie ma gdzie miejsc obrazów cudownych? Prócz kontraktów Ś. Jańskich⁵, czy innych nie ma znacznych zbiorów mieszkańców, gdzie i kiedy odbywają się znaczne jarmarki pod względem zbioru ludzi?

² Służewo koło Aleksandrowa Kujawskiego.

³ Krzepin koło Włoszczowej.

⁴ Dotyczy formacji piechoty.

⁵ Dotyczy corocznych wielkich targów, odbywanych w tygodniu poprzedzającym dzień św. Jana tj. 24 czerwca.

6. Gdzie są większe Niemcow osady, w razie powstania jaki opór z ich strony przypuścić należy, czy byłiby czynnymi przeciwnikami jak np. Burtaki⁶ na Litwie, czy tylko dostarczaliby szpiegów nieprzyjacielowi?

7. Wszyscy urzędnicy lesni są zapewne Niemcy, nie więc na nich liczyć niemożna, lecz i gajowych strzelców, czy nie możnaby użyć do powstania. Czy kontrabandziści są liczni, czy odważni, ze strażnikami czy miewają walki? To samo względem ukradkowych strzelców (*bracouniers*)⁷.

8. Gdzie są szkoły i jak liczne, gdzie więzienia?

9. Jaka ilość broni może się znajdować w kraju i w handlu, wiele i gdzie może być prochu, ołowiu i saletry?

10. Na stacyach pocztowych po wiele koni się znajduje i czyby mogły być użyte z korzyścią dla jazdy?

Uwagi szczególne

Odolanow. Jakie jest jego położenie, jakie zabudowanie, celniejsze gmachy murowane, co można liczyć na jego mieszkańców. Nie mogąc się utrzymać w Odolanowie, który punkt w bliskości zająć powstanie by powinno. Jakiej natury jest las Przygodzicki⁸, czyj, jego gajowi jaką pomocą mogliby być dla powstania, Bagna Barszczu⁹ czy są do przebycia, czy mają gdzie przejazdy, trytwy, mosty, czy się łączą z bagnami Proсны. Jakie są znaczne błota do Nabyszyc¹⁰, czy są odkryte, czy są do przebycia, z Odolanowa wyprowadzając promień partyzantów ?

a) na Czestochowy, jakiego kierunku trzymać się winien, aby był jak najwięcej zakryty, aby jak najwięcej mógł przecinać komunikacji i dróg znaczniejszych: na tym kierunku gdzie byłoby lasy większe, bagna, groble, mosty.

b) toż samo o promieniu p. Grabów¹¹ (opisując tę miejscowość z powodu Proсны) ku Widawie.

c) do Proсны ku Stawiszynu¹², oddział mający sięgać, jakiego ma się trzymać kierunku, czy lasy tutaj będące dosyć są gęste. Proсна czy łatwa do przebycia jak szerokie i niedostępne jej bagna.

d) promień ku Dolsku, którędy powinien być prowadzony błota i łąki koło Koźmina, jak są rozległe i trudne do przebycia, czy Orla może już tutaj służyć za jakową obronę.

⁶ Chłopi litewscy współpracujący z wojskami carskimi w powstaniu listopadowym.

⁷ Rodzaj kłusowników.

⁸ Przygodzice k. Ostrowa Wielkopolskiego.

⁹ Baryczy.

¹⁰ Nabyszycy koło Odolanowa.

¹¹ Grabów nad Prosną koło Ostrzeszowa.

¹² Stawiszyn koło Kalisza.

Dolsk, poprzedzające ogólne pytania - wiadomości o sąsiednich stawach - bagnach Obry, niedostępności onych, rozległości, czy dochodzą do Proсны:

a) do ujścia Proсны wyprowadzony promień czyby miał dostateczną obronę pomiędzy błotami Warty i Obry.

b) promień do Nowego Tomysła idący p. bagna Obry, czy potrzebuje osadzić Kościan i czyby się w nim mógł utrzymać.

c) promień ku Głogowy dążący jaką miałby zasłonę w paśmie błot ciągnących się od Gostynia, Rydzyny ku Wschowie czy są zarosłe.

Nowy Tomysł, czy miejscowość pozwala aby tutaj utworzyć punkt powstania - czy nie ma innej właściwszej - czy wreszcie możnaby poprzestać na osadzonych partyzantach w lasach, którzyby utrzymywali promienie

a) ku Dolsku p. bagna Obry - a wtedy jakiej wartości byłyby Wielichowo, Kębłowo, Wolstein¹³.

b) ku Obornikowi¹⁴ w jakim kierunku należy prowadzić promień wychodzący z lasów okolicznych Nowego Tomysła.

Obornik, opisanie jego położenia, zabudowania brzegów i nurtu Warty, czy są blizkie brody - w niemożności utrzymania się w tym punkcie, na którym brzegu powstanie powinno się sadzić - jakie obrony może Welna¹⁵ dostarczyć;

a) do Bydgoszczy promień dążący, jakiego kierunku winien się trzymać - czy Welna dostatecznie go zakryje - trytwy, mosty znaczniejsze jakie byłyby na tym promieniu

b) do Kruszwicy promień idący, gdzie miałby się odłączyć od poprzedzającego Rogowo, jaka to miejscowość:

c) do ujścia Proсны dążący promień jaki ma być jego kierunek - Pobiedziska jaka jest miejscowość Września czy jest jaką zasłoną - jakie znaczniejsze lasy ten promień by przebiegał.

Bydgoszcz, prócz opisu miejscowości, zabudowania o kanale i biegu rzeki Brda, potrzebne są wiadomości o bliskich lasach ich strzelcach kolonistach - te lasy jak blisko pod Grudziądz¹⁶ i Toruń podchodzą czy sięgają lasów Służewa.

a) do Kowala promień dążący p. Służew jaki ma mieć kierunek aby szedł blisko Wisły i był lasami zakryty.

b) do Kruświcy promień idący wyszedłby z lasów królewskich czy za pomocą mniejszych borów i bagien będzie dostatecznie zakryty.

¹³ Wolsztyn.

¹⁴ Oborniki.

¹⁵ Welna.

¹⁶ Grudziądz.

Kruświca, jej położenie i zabudowanie - jezioro Gopło i bagna Bachorze¹⁷

a) ku ujściu Prosny idący promień jaki mieć winien kierunek prócz lasu Strzelna jakie miałby zastony:

b) do Kowła, promień w jakim kierunku iść winien - w jakich miejscowościach miałby oparcie

c) do Koła dążący promień na Sleszyn¹⁸ i Grąblin czy będzie zakryty.

Kowal, jakie jego położenie, czy lasy otaczające go są bagniste, trudne do przebycia - jakie są groble w jego bliskości czy dadzą się obejść

a) do Piątku dążący promień czy będzie mógł być zakryty i p. jakie miejscowości

b) do Koła na Chodecz dążący promień jakie miejscowości ważniejsze będzie przebywać.

Koło ile być może szczegółowy opis tej miejscowości, brodów, brzegów Warty, szerokości i nieprzystępności jej błót.

a) do Prosny p. Stawiszyn idący promień jaki kierunek brać powinien

b) promień zajmując Konin (opisując tę miejscowość) dążący do ujścia Prosny jakiego kierunku powinien się trzymać.

Na tych wszystkich promieniach mogą być miejsca ważniejsze, węzły innych komunikacji, mosty, groble, bagna, ciałniny, które należy osadzić aby trzymanie promienia nie było przerwane, wymienienie tych miejscowości jest potrzebne i sposób onych zajmowania.

Gdyby takowa miejscowość pomimo swej ważności nie mogła być zajęta p. powstanie, wskazać gdyby była w jej bliskości inna, jako kryjówkę, zkad osadzenie dozorczy (*vigilantes*)¹⁹ mogliby dozierać ruchów nieprzyjaciela p. ten punkt się odbywających.

Jeżeli w bliskości punktów wymienionych znajdują się miejsca skryte, nader trudnego przystępu mogące służyć za kryjówkę dla rozbitego w tym punkcie powstania, chcieć je wskazać.

Przeprawy p. błota Noteci od Bydgoszczy poczynając ku jej ujściu. Przeprawy p. błota Obry - jaką jest zastoną do jej ujścia się zbliżając; gdzie poczyna się Gniły Obra²⁰.

Przeprawy p. błota Barszczu i Orli, mianowicie w okolicy Militz²¹.

26 Lipca 1839 Hamburg

¹⁷ Kanał Bachorze prowadzący na wschód od jeziora Gopło.

¹⁸ Ślesin koło Konina.

¹⁹ Wywiadowcy.

²⁰ Obrzyca.

²¹ Militz.